

műhely

ARANY ZSUZSANNA

Kosztolányi Dezső élete

ŐSÖK CSARNOKA

2. RÉSZ

„Daliás nagyapám”

„Életem küszöbén egy aggastyán üdvözöl, kitárt karokkal, hahotázva az örömtől. Homlokán kardvágás nyoma látszik. Csigásan-göndörödő ősz haját oldalt választja el. Szakálla-bajusza is ősz. Szeme tenger-kék. Úgy öltözködik, mint a régi »arszlánok«. Minekelőtte elmegy hazulról, a kertben zsebkése ollójával lemetsz egy virágot s gomblyukába tűzi. Elefántcsont-fogantyús sétatálcát hord. Amint halad az utcán, sorra köszöngetnek neki s ő széles bókolattal köszönget vissza azzal az azóta pajtásivá kopott üdvözléssel, melynek akkor még érzik latin gyökere és hódoló jelentése: *Servus humillimus*⁷⁷⁸ – festi le az unoka az addigra már megöregedett Kosztolányi alakját.⁷⁹ Ágoston nagyapának összesen öt testvére volt, akik közül hárman, egy-két esztendőn belül elhaláloztak.⁸⁰ Rajta kívül mindenki Topolyán született, ám ő Csantavéren látta meg a napvilágot. Az unoka följegyzéseiben szintén Csantavér szerepel szülőhelyként,⁸¹ az 1941-es családfán⁸² azonban – tévesen – Topolya.⁸³ A „topolyai históriás” kutatója, Virág Gábor szintén arra az eredményre jutott, hogy Ágoston csantavéri.⁸⁴ A helyi plébánia levéltárában megtalálható a születési anyakönyv mutatója, melyben „Kosztolányi Augustz”, „Joannes” és „Filaczi Veron” gyermekeként szerepel a neve.⁸⁵ A Szabadkai Történeti Levéltárban megtalálható az anyakönyv is, amelynek 346. oldalán, a 149. – latin nyelvű – bejegyzés magyar változata a következőképpen hangzik: „1824. augusztus 21-én – én, Baich József⁸⁶ csantavéri káplán megkereszteltem Kosztolányi János úr és Filáczy Veronika úrnő a csantavéri plébánia híveinek törvényes házasságából ugyanezen napon született <törvényes> fiát, aki a keresztségben Ágoston nevet kapott. Aki keresztség alá tartotta: Sebedics Simon csantavéri plébános”.⁸⁷ Sebedicsről tudjuk, hogy 1773-ban született Felső Szentivánon, és Pozsonyban tanult filozófiát, majd Kalocsán teológiát. 1796-ban a főszékesegyházi kórus előénekeseként ismerik, azt követően pedig Szabadkán lett káplán, a Szent Teréz plébánián, 1797 és 1803 között. 1804-ben adminisztrátor Csantavéren, majd 1817-től plébános. 1827 júniusában hunyt el, szintén Csantavéren.⁸⁸

A rejtélyt az adja, hogy amennyiben a többi testvér mind topolyai, s a szülők is ott éltek és házasodtak – sőt, János dédapa ott is halt meg –, akkor az újszülött Ágoston hogyan került egy távolabbi településre. „A feleletet a házassági anyakönyv adja meg. 1821. február 24-én [a] dédszülőkkel egyidejűleg köt házasságot

az özvegy Kosztolányi Anna is.⁸⁹ [...] A férj, Kaposy József csantavéri jegyző⁹⁰ és neje, Anna hosszabb ideig vendégül látták Kosztolányi Jánosékat. Az sem kizárt, hogy azok huzamosabb ideig Csantavéren laktak – erre vall az a tény is, hogy a születéskor a szülők lakhelyeként Csantavér van feltüntetve.⁹¹ A Szabadkától közel harminc kilométerre fekvő települést már 1462-ben említik, amikor Mátyás király azt édesanyjának, Szilágyi Erzsébetnek adományozta. „Egykor olyan összeköttetése volt csupán a várossal, hogy az út itt véget ért, ezért emlegették úgy, hogy a világ végén van.”⁹² A plébániát 1785-ben alapították, ám a korábbi templomot idővel lebontották, s 1929-ben építették föl Páduai Szent Antalról elnevezett bazilikájukat.

Ifj. Kosztolányi János fiatalon halt meg, 1831. május 26-án. Ágoston mindössze hétéves volt, mikor félárva maradt. Kalandos életéről legendák maradtak fent a Kosztolányi-családban. Ifjúkorában vándorszínésznek állt, ám ebbéli munkásságáról nincs adatunk. Mindössze egy jegyzékben szerepel „színészként” jelölve: Bíró Ede, 1848–49-es emigráns honvéd-őrnagy naplójának végén.⁹³ Kosztolányi Dezső nagyapja ugyanis 1848 októberében önkéntesnek jelentkezett a szabadságharcba, a Nagyváradon alakult 27. honvédszászlóaljba. Nem sokkal később – még ugyanabban a hónapban – őrmester lett. „Alakulata az erdélyi hadszíntérre került, ahol november 20-án hadnaggyá léptették elő, 1848 januárjában pedig főhadnaggyá. A századosi kinevezés [a] Temesközben találta, s itt érte a szabadságharc leverése is.”⁹⁴ 1849. április–májusában részt vett a Temesköz felszabadításában, a nyári időszakban pedig „a Délvidéken szolgál zászlóaljával”.⁹⁵ Rajta kívül még két Kosztolányiról tudunk, aki harcolt a szabadságharcban. Kosztolányi Károly 1818-ban született Nemeskosztolányban, főszolgabíró volt, s a már említett Kosztolányi Mór ezredes testvére. 1861-ben Bars megye főjegyzője lett, majd a kiegyezéskor osztálytanácsos a magyar közoktatásügyi minisztériumban, 1870-től pedig a verbói kerület országgyűlési képviselője. Kosztolányi Péter szintén e család tagja volt – testvére Károlynak és Mórnak –, azonban nem élte túl a harcokat, mert 1848 decemberében Magyarfalvánál halálos sebet kapott.⁹⁶

A családi emlékezet hősként tartotta számon Kosztolányi Dezső szabadságharcos nagyapját. Mindössze huszonhárom esztendő volt, amikor honvédszázadosként harcolt Bem apó hadosztályában, ahol Petőfi Sándor őrnagy rangban volt.⁹⁷ Az unoka 1900-as naplójában részletesen leír egy anekdotát, ami a téli hidegben a „muszkák” elől menekülő nagyapával történt meg.⁹⁸ Családi adatokat összegző följegyzéseiben szintén ír a 48-as múltiról: „Kosztolányi Ágoston (őregapám) sz 1824 Csantavér, megh 1895 Szabadkán, honv százados, emigráns Kossuthal Törökországban, Amerikába[n]. (Lásd Weress Ignác [helyesen: Veress Sándor] Emlékiratai-t.)”.⁹⁹ Az említett emigráns emlékirataira *Daliás nagyapám* című portréjában is hivatkozik: „Az 1848/49. szabadságharc alatt a 27-ik honvédszászlóaljban harcolt, azok között, akik a székelyekkel együtt legutoljára rakták le a fegyvert. Résztvett a legutolsó mehádiai csatában is. Veress Sándor írja, hogy ekkor egy »röppentyű mellett két lépésre pukkant szét.«¹⁰⁰ Veress¹⁰¹ *A magyar emigráció a keleten* című könyvében valóban beszámol az esetről. Részletesen ismerteti a mehádiai csata menetét, valamint a bihari 27. zászlóalj és a 78. székely zászlóalj találkozását. Ahogyan a röppentyűk okozta életveszélyes helyzetet leírja: „Mintegy 60 lövést tettek a nélkül, hogy részünkről tüzök viszonzottnék, s a nélkül, hogy csak egy emberünket

is megsebesítették volna, pedig néhány röppentyűjük egészen közénk esett, egyik gránátja beszakította *a dobot*, melyen *két tiszt, úgy mint Francziszczy és Bakacs makaózott*, egy másik mellettem és *Kosztolányi* mellett 2 lépésre pukkant el, de senkit meg nem sértett. Végre megsokalván parancsnokunk e boszantást, ágyuinkkal rájuk tüzeltetett, mi őket azonnali hátrálásra kényszerítette.”¹⁰² A seregek ezt követően Orsova felé indulnak, majd az akkor török kézen lévő Bulgáriába. A bolgár szállásadóról írván ismét említi Kosztolányi Ágoston nevét Veress: „Vacsora alatt, látva, hogy mi egészen barátságosan bánunk vele s örvendvén, hogy közülünk Kosztolányi és Rácz alvidéki bajtársainkkal szerb nyelven értekezhet, előszedett holmi elrejtett csemegéket”.¹⁰³ Am nem mindenhol fogadták a magyar emigránsokat szívélyesen. Az emlékiratokat tovább olvasva olyan esetet is megismerhetünk, amikor éjszaka rájuk törtek magasabb rangú katonák a szálláshelyükön. Kosztolányi Ágoston volt az, aki föltaálta magát, s németül kiáltott feléjük parancsszavakat, mire azok – megijedvén – távoztak. Idővel a rangkülönbségek elvesztették jelentőségüket, s öt-hat fős társaságok alakultak ki a menekülők között. Veress Sándorral és Ágoston nagyapával egy csoportba tartozott még Neudenbach, Ligetfy Mátyás és Rácz István. Bolgár területen Kosztolányi és Rácz foglalt mindig szállást, „kik a bánási szerb nyelvnek birtokában voltak”.¹⁰⁴

Bulgária után Törökországban időztek az emigránsok, akik Kossuthal együtt indultak önkéntes száműzetésbe. Ahogyan az unoka ír erről az időszakról: „Látom őt Viddinben, a fogolytáborban télvízidőn dideregni, vitorlavászon zubbonyában, 50 piaszter napi zsolddal a zsebében, fagyús juhhúst rágcálni a kolerások között, fanyergen lovagolni, aztán Sumlában a fáklyásmenetben s hallom az idők messzeségében, amint a Szózat-ot éneklő honvédek fölött röpköd tenorhangja. 1851-ben Konstantinápolyban van, az ottani magyar egylet elnöke. De a menekülteket hiába védelmezi a Fényes Porta és a szultán, egy szervezet[t] osztrák bérenchad még ott is üldözi őket, rajtuk üt a magyar egyletben.”¹⁰⁵ Veress Sándortól azt is megtudjuk, milyen céllal alakult meg az az egylet, amelynek Kosztolányi Ágoston volt az elnöke, s amely több mint 100 rendes, és megközelítőleg 20 tiszteleti tagot számlált. „Összeállottak tehát mindazok, kiknek bármiféle életmódjuk volt, elszakítottak hávi keresményeikből egy-két huszast s alapították a *Magyar Egyletet*, melynek célja egy pár hírlap járathatása, barátságos összejövétel és társalgás s a teljesen ügyefogyottaknak, a mennyire lehetett, segélyezése volt, távol minden politikai fondorkodásoktól. [...] noha *Kossuth* és a kiutahiai belzettek legnevezetesebb férfiai tiszteletbeli tagokul be voltak írva, ők erről tán tudomással sem bírtak, s ez egylettel semminemű összeköttetésben nem állottak.”¹⁰⁶

Dancs Lajos 48-as honvédkapitány szintén viszontagságos konstantinápolyi élményekről számol be töredékeiben. Az ún. Jazmádzsi botrány miatti tömeges elfogatásoknak köszönhetően tévedésből a magyar emigránsok is börtönbe kerültek, s Dancsot abba a zárkába csukták, ahol Kosztolányi raboskodott. Vay gróf, a szardíniai követség titkárával együtt járta ki, hogy mihamarabb elengedjék őket. Ahogy az esetet Dancs elmeséli: „valakit belöktek az ajtón s hirtelen reánk csukták megint. Az a valaki pedig egy menekült társam, Kosztolányi Guszti volt, kit hangjáról ösmerék meg, midőn elkáromkodta magát a gyengédtelen betaszításért, – hát te vagy az Guszti pajtás? szólítám meg őt – miért vagy itt? kérdem, – azt válaszolta,

hogy biz ő nem tudja, csak azt hallotta, hogy az éjjel minden magyart elfognak Konstantinápolyban. Úgy egy óráig szidtuk duettben a Sindi (gunyneve a töröknek) vendégszeretetét, – midőn ismét nyikorgott a kulcs a zárban, megnyílt a vasajtó s azon Vay gróf, a szardíniai követség titkárával, lámpással kezökben beléptek börtönünkbe. A lámpa világánál borzasztó látványnak lettünk tanúi: a börtön két oldalához három-három szerencsétlen Arnauta oda volt láncolva, csaknem teljesen meztelenek voltak, fekvőhelyük undort gerjesztő állapotban volt, innen keletkezett a kiállhatatlan bűz s ez vonzta a patkányokat ide.”¹⁰⁷

Törökország után – Anglia érintésével – az Amerikai Egyesült Államok fogadta be a magyar szabadságharc menekült katonáit. „1851 késő tavaszán megszületett a nagyhatalmak megegyezése Kossuth és társai szabadon bocsátásáról. A török kormány kihasználva az USA hajlandóságát az emigráltak befogadására, 1851. május 16-án Zágotyit és 44 magyar társát hajóra tették, [...] majd egy angol hajó fedélzetén elindultak Nyugat felé.”¹⁰⁸ Harczy Gábor főhadnagy vezetésével még a hajón alakítottak egy dalárdát, Magyar Dalkör néven, melynek a tenor hangú Kosztolányi Ágoston is tagja lett.¹⁰⁹ Első föllépésük a New York-i Castle Garden színházban volt, melyről Dancs Lajos szintén említést tesz könyvében: „a »Castle Garden« színház bérlője hajlandó volt velünk szerencsét próbálni. [...] a sikerrel nem volt megelégedve, mert előadás után nem szerződöttetett, nem is fizetett semmit, csak másnap adott egy szerény reggelit. E balsiker azért nem riasztott vissza, jártuk a színházakat s hangversenyadókat, míg végre találtunk egy nagy férfit s egy magát mecénásunknak nevező embert, *Signor Busatti*-t,¹¹⁰ ki nagy rokonszenvet szentelt a magyarok iránt. [...] Szeptember 8-án csakugyan felléptetett.”¹¹¹ A pénz és munkalehetőség nélküli fiatalembereknek végül nem lett szerencsájük, mert műsoruk megbukott. A rendező kezdőkkel együtt léptette föl őket, így nem várhattak túl nagy sikert az esttől. Többen megpróbáltak újra egyszerűbb kézi munkákat találni, és sokan el is tudtak helyezkedni.

Dancs Grossinger Károllyal és Ágoston nagyapával azonban Philadelphiába utazott, komolyabb lehetőségek reményében. Útközben vonatbaleset történt, minek következtében Grossinger és Kosztolányi fejsérülést szenvedett. A vasúti társaság hivatalnokai észrevették a sebesülteket, s fölkínáltak nekik „25 dollár fájdalom-díjat, ha hallgatnak s kártérítésoktól elállanak”.¹¹² Mivel okmányok nélkül voltak, s a munkavállaláshoz ezekre szükségük volt, magához Kossuth Lajoshoz fordultak segítségért, aki Hajnik Pálon keresztül küldette el a szükséges papírokat. Hajnik emigráns katona levelében az alábbiakat írta nekik: „A mi kegyetek alkalmazását illeti, erre nézve kormányzó ur azt izeni általam, hogy sziveskedjenek egy kis béketűrőssel lenni. Minden attól függ, fog-e sok pénz bejönni [...] Ha megszorulnak valamiben, irjanak bizvást, a mit tehetek Önök javára kormányzó ur körül, azt a legnagyobb örömmel teendem.”¹¹³ Honfitársuk megadja menetelési útvonalukat is: Anapolis, Harisburg, Pitzburg [!], Cleveland, Colombus, Cincin[n]ati. Kosztolányiék kérelme New Yorkban érte Kossuthot, Hajnik a levelét pedig Washingtonban, 1852. január 10-ével keltezte. Dalkörük igazgatójától, Harczy Gábortól szintén kaptak biztató sorokat New Yorkból, aki tiszteletét küldte Kosztolányinak is.¹¹⁴

Ágoston újvilágbeli tartózkodásáról a család is őriz emlékeket. Kosztolányi Dezsőné könyvében úgy tudja, a „daliás nagyapa” az emigránsok könyvtárosa is

volt.¹¹⁵ Kalapis Zoltán életrajzi szócikkében ugyanezt állítja, amit magyaráz, hogy az özvegy információira támaszkodott.¹¹⁶ Az emigráns társaknál azonban nem található erre vonatkozó utalás. Az unoka által festett portré más tevékenységekről is beszámol: „Egyszer azt hallom, hogy negyvenkét napig hanyódott az óceánon, míg Várnából Amerikába jutott s Philadelphiában, Newyorkban, Bostonban azzal kereste kenyerét, hogy zsákokat cepelt, selyemre festett és énekelt.”¹¹⁷ Gyermekkori naplójában pedig további részleteket is olvashatunk: „beállt egy galvanoplasztikai gyárba, hol oly emberséges fizetést kapott, hogy képes volt saját pénzén hazajönni. Három évig tartózkodott itt.”¹¹⁸

Kossuth környezetéről azt is tudjuk, hogy sokan csatlakoztak közülük a szabadkőművesekhez. Ha Kosztolányi Ágoston nem is lépett be egyetlen páholyba sem, a szellemiség hathatott rá. 1848–49-ben Magyarországon még nem működött szabadkőműves szervezet, csak rövid ideig létezett a „Kossuth Lajos, a Dicső Fény Hajnalához” nevű páholy. Az emigrációban azonban „igyekeztek megismertetni a magyar forradalom és szabadságharc igaz történetét és egy újabb mozgalom számára segítséget akartak szerezni. Keresték, és meg is találták azokat a szervezeteket, amelyek feltehetően rokonszenvezhettek a magyar 1848–49 céljával. [...] A külföldi szabadkőművesek tehát hasonló gondolkodásúak voltak a magyar emigránsokhoz. Társaságaik így hamar be is fogadták a magyar menekülteket és a kíváncsiságon túl meleg együttműködéssel, legtöbbször segítőkészséggel hallgatták történeti beszámolóikat a közelmúlt eseményeiről.”¹¹⁹ Maga Kossuth Cincinnati-beli tartózkodása alatt lépett be a szervezetbe, a 133. számú páholyba, ahol a főmester, Ferdinand Bodmann lett ajánlója. Kísérete néhány tagjának fölvetelét is kérvényezte, amit el is fogadtak. „Kossuth visszatért Európába és semmiféle hitelt érdemlő adat nem volt arra, hogy itt is részt vett volna a szabadkőművesség életében. Környezete azonban főként szabadkőművesekből állt.”¹²⁰ Ha a szabadkőműves szellem nem is játszott szerepet Kosztolányi Ágoston életében, Kossuth alakja haláláig fontos maradt számára. Unokáit is igyekezett ebben a fölfogásban nevelni. „Egy tavaszi napon, amikor öcsémmel, húgommal künn játszom a kertben, kézenfog bennünket, behív a tisztaszobába, mely teljesen el van sötétítve. Fekete posztóval takart asztalkán gyertyák lobognak. Letérdeltet mindhármunkat s arra kér, sohase feledjük, ma halt meg messze idegenben Kossuth Lajos” – írja Kosztolányi Dezső.¹²¹ Szintén ő említi, hogy nagyapja előszeretettel olvasta az *Irataim az emigrációból* kötetét is Kossuth tollából.¹²² Kedvenc versének utolsó strófája pedig így hangzott:

„Kossuth Lajos, Széchenyi
Kisgyerekek valának,
S lettek vezércsillagai
Édes magyar Hazámnak”.

Amikor hallotta, „könny gyűlt szép kék szeméibe, kigyulladt az arca, s eszébe jutott édes ifjúsága, eszébe jutott a magyarok földi istene: Kossuth Lajos!”¹²³

1857-ben a 48-as emigránsok császári kegyelmet kaptak, s visszatérhettek Magyarországra. Kosztolányi Ágoston az elsők között indult haza, Topolyára. Június 25-én Hamburgból ír levelet a még Amerikában tartózkodó Dancs Lajosnak. Beszámol arról, hogy Berlingen, Lipcsén, Drezdán, Prágán és Bécsen keresztül fog

Pestre vonatozni, az útlevele rendben van, s politikai menekültként kezelik majd. Május 18-án hirdették ki az újságokban hivatalosan is az amnesztiát. Balogh János és ifj. Újházy Tivadar segítettek neki eligazodni a helyi hatóságoknál. Dancson keresztül üdvözlését küldte Kauser, Kosztka,¹²⁴ Szabó Dezső nevű barátainak, valamint Asbóth ezredesnek. November 9-én már Pestről írja következő levelét, melynek Dancs csak kivonatát közli visszaemlékezéseiben. Ahogyan Kosztolányi összehasonlítja az amerikai és a pesti életet: „Mi, kik a világ nagy városait majd mind bebarangoltuk s azonfelül mint praktikus egyének, mint ítések bátran kiállhatunk a síkra, ennél fogva én véleményemet határozottan kimondom, hogy Pestnek nincsen párja a föld hátán, amit csak az ember egy városban kereshet, azt itt feltalálhatja, azzal a különbséggel, hogy az élvezet legalább egy harmadával jobb és olcsóbb, mint a világ bármely városában, de élvezik is benne az emberek. Itt úgy látszik, az emberek mindenből élvezet akarnak kiperéselni, míg ellenben nálatok a hideg számító yanke-k mindenből csak hasznot.”¹²⁵

A Topolyára hazatérő Ágoston siralmas viszonyokkal találkozhatott. Az 1848–49-es szabadságharcot követően a magyar és a szerb forradalmárok háborúzni kezdtek a mezőváros területén is, ami komoly terheket rótt a lakosságra. Topolya földesura ekkor báró Kray Nepomuk János volt, az osztrák birodalom egyik jeles családjának leszármazottja. A harcok idején a szerbek börtönbe vetették, s a váltságdíj kifizetése után már nem ment vissza Topolyára. Birtokát lánya és veje, Zichy Nepomuk János örökölte. A világosi fegyverletételt követően a bécsi udvar „1849. november 18-i rendeletével létrehoz egy adminisztratív egységet, a Szerb Vajdaságot és Temesi Bánságot. [...] Közigazgatási és politikai központja nem Újvidék, ahol a szerbek voltak többségben, hanem Temesvár lett. A hivatalos nyelv itt is a német lett. [...] Topolya a zombori körzethez került [...] A 7000 lakosú és 1294 házat számláló Topolyának város rangja volt. A körzetek élén a körzeti főbiztosok (komisszárius), a járási szolgabírók és községi előljárók álltak. Minden magasabb funkcióban németek ültek, az alsóbbakban pedig a helyi lakosság képviselői.”¹²⁶ A magyarok háttérbe szorultak,¹²⁷ ám 1860. október 20-ával kiadták az ún. *Októberi diplomát*, Ferenc József császár aláírásával. A dokumentum előrejelezte, hogy az abszolutizmust fokozatosan föl váltja majd az alkotmányos kormányzás. „Ferenc József tisztában volt azzal, hogy a magyarok addig nem nyugszanak meg, míg történelmi jogaikat és országuk integritását nem állítja vissza. Ezért 1860. december 27-i császári rendeletével megszüntette a Szerb Vajdaságot és a Temesi Bánságot. A területet [...] Magyarországhoz csatolták.”¹²⁸ A lakosság azonban a sok háborús kár miatt szegény maradt. A topolyai lakóházak vert falúak, kétszobásak és nád-fedelűek voltak. A falak nedvessége miatt az általános egészségi állapot is tovább romlott. A szabadságharc alatt és után többször is pusztított kolera a mezővárosban. Az 1859–60-as állapotokat híven mutatja be a Morvay–Manojlovi-féle *Topolya mezőváros hely- és néprajzi leírása* címet viselő munka. Innen tudjuk, hogy a településen mindössze két út volt, s egy patak szelte át. A mezőgazdaság fejlettebb volt, azonban a gyümölcsstermesztésről ez már kevésbé volt elmondható. A kereskedésben és az állattenyésztésben szintén nem jártak élen. Mindössze három fizetett tanító tevékenykedett itt, s kevés volt az írni-olvasni tudó ember. Ahogyan a szerzőpáros fogalmaz: „az itteni lakosság istenfélő, babonás, szereti a bort, a

multságot, a nótát. Idegen tőle a bosszú. Szereti a családját, gyermekeit, feleségét. Szó nélkül végzi a munkáját, de igyekezik azt elviselhetővé tenni. Ha megbetegszik, idős, kuruzsló asszonyokkal gyógyíttatja magát. Élet és gondolkodásmódja, öltözködése egyszerű és megfontolt.¹²⁹

Topolyával ellentétben Szabadka már a Bach-korszak idején fejlődésnek indult. Mérföldkőnek számított, amikor 1854-ben fölépült a színház.¹³⁰ Az épületben eredetileg egy szálloda is helyet kapott, sőt a ház feliratán nem is tüntették föl, hogy kulturális intézmény is működik a falai közt. „Szálloda Pest városához” – mindössze ennyit olvashattak a homlokzaton a korabeli polgárok. A magyar és német társulatok korábban vendéglőkben léptek föl, így talán mégsem furcsállhatjuk az akkori eljárást. Az igazi föllendülés a kiegyezés utánra tehető, amikor a gazdasági fejlesztéseket a kulturális élet megerősödése követte. 1869-ben megnyitják az utazóközönség számára az első vasútvonalat, amely Szegeddel kötötte össze Szabadkát. Később további vonalak épülnek ki, s az 1890-es évekre már összesen hat irányban utazhatnak a délvidéki település lakói: Baja, Budapest, Szeged, Zenta, Zimony és Zombor felé. „1885-ben megalakul az ipartestület. A szódagyárat Gottfried Liebraut építette 1782-ben a Palicsi-tó partján. Az első téglagyárat Macskovics Titusz 1878-ban. A múlt század végétől üzemel Hartmann és Conen hűs-kiviteli gyártelepe, amely a Monarchia egyik legjelentősebb exportcégének számított. [...] 1878-ban helyezik el a város utcakövezetének alapkövét,¹³¹ a távíróhivatalt 1862-ben nyitották meg, a telefonhálózat létesítését 1892-ben hagyja jóvá a Városi Tanács, a villanyvilágítást 1895-ben vezették be.¹³² 1892-ben már az első telefon is megszorrenhetett Szabadkán, rá öt évre pedig elindult a palicsi villamosközlekedés.

A szecessziós irányzat ekkortájt virágzik, s építészeti központja a Vajdaságban Szabadka. „A XIX. század végén megindult urbanizáció ellenére a különben gazdag város jelentéktelen kisvárosnak tűnt és éppen ez adta az ösztönzést a szabadkai polgároknak, hogy a modern művészet szellemében fogjanak bele a város-szépítő építkezésekbe. Az építések is inkább a Monarchia városaiban kerestek maguknak megrendelőket, hiszen Budapest konzervatív zárkózottsága kevesebb lehetőséget adott nekik. A szabadkaiak ellenben örömmel vették az újszerű kezdeményezéseket [...] összesen 44 emeletes házat, 82 földszintes házat, illetve Palicson további 11 épületet számoltak össze, ami a szecesszió stílusában, 1893 és 1914 között épült. Ezek közül a legimpozánsabb a Városháza (1908–1912), a Zsinagóga (1902) és a Raichle-palota (1904) épülete.”¹³³

A színháztársulat szintén jelentős múlttal rendelkezett a városban. A német, majd a magyar vándortársulatok vendégszereplései után az 1854-es színház – melyet Scultety János tervezett, s Latabár Endre volt az első igazgatója – deszkáin jelentős magyar színészek szerepeltek hosszú időn keresztül, s innen indult útjára Blaha Lujza művészi pályafutása is. Az első darab, amit játszottak, Jósika Miklós *A két Barcsai* című színműve volt. „A színház és a színészek ezután a társadalmi élet középpontjává váltak, a bunyevácokról például feljegyezték, hogy a karácsonyi ünnepekre színészt vittek a házukba »polozsáj«¹³⁴-nak.”¹³⁵ A színháztársulat mellett a zenei élet is jelentős volt Szabadkán. „1866-ban megalakul a városi dalárda, 1868-ban a városi zeneiskola, 1876-ban a szerb dalegylet, 1896-ban a Kolo mladeži elneve-

zésű bunyevác művelődési tamburatársulat.¹³⁶ A képzőművészek közül említendő Mesterházy Kálmán, aki Palicson rendezte meg első kiállítását. Angelo Bianchi a film műfajával is megismerteti a lakosságot, Lifka Sándor pedig 1900-ban alakítja meg kinematográf vállalatát.

„1900-ban Budapestnek 732322, Szegednek 102991, Szabadkának 82122, Debrecennek 75006, Pozsonynak 65867 lakosa volt.”¹³⁷ Az első világháború előtt a települést már a közép-európai városok között tartották nyilván. Ugyanakkor Szabadkát mindig is nemzetiségi sokszínűség jellemezte. „Az 1868. évi nemzetiségi törvény Magyarországot »egységes nemzeti államként«, lakóit »az egységes magyar politikai nemzet« tagjaiként rögzítette, és csak »különböző ajkú magyar honpolgárokról« vett tudomást. A törvény azonban kimondta a nemzetiségek polgári egyenjogúságát, szabad nyelvhasználatát az alsóbb fokú közigazgatásban (az országgyűlés és a kormány hivatalos nyelve kizárólag a magyar volt), az igazságszolgáltatásban, az alsó- és középfokú oktatásban; elvileg biztosította egyletalakítási jogukat és egyházi autonómiájukat. A nemzetiségi törvény legnagyobb fogyatékosága az volt, hogy megsértése ellen nem nyújtott semmi jogorvoslati lehetőséget, semmi biztosítékot. A szöveg számos kibúvóra adott alkalmat a hatóságnak, ezért a törvény sok tekintetben nem érvényesült a gyakorlatban. Az 1868. évi nemzetiségi törvény minden hibája ellenére liberális szellemű volt. A későbbi kormányok nacionalista politikája azonban ellentétbe került a nemzetiségi törvény liberális jellegével.”¹³⁸ Az 1900-as népszámlálás demográfiai adatai alapján 45646 magyar, 1729 német, 2569 szerb és 31327 egyéb nemzetiségű lakos élt a városban. Utóbbiak közül 29430 bunyevác és dalmát.¹³⁹ Részletesebb adatokat találunk azonban a lakosság összetételéről *A Pallas nagy lexikonában*, melyből az 1897-es állapotot ismerhetjük meg: „lakosai közt van jelenleg 38,327 magyar, 1898 német, 476 tót és 31,824 szerb (bunyevác); hitfelekezet szerint 66,635 római kat., 2480 görög keleti, 249 ág. evang., 665 helvét és 2540 izraelita.”¹⁴⁰

A lakosság jelentős része – hatvan százaléka – földművelésből élt. Az iparos, kereskedő és szolgáltató réteg meglehetősen csekély volt, a városi elit gerincét adó gazdag és befolyásos szabadkai polgárok, valamint az értelmiségiek pedig „alig voltak többen 1000–1500 főnél”.¹⁴¹ A tisztviselők nagyobb része azonban nem szabadkai volt, hanem úgy rendelték őket a városba. A századfordulón bekövetkező jelentős változások javarészt éppen a kisebbségben lévő polgári rétegnek voltak köszönhetőek. A társadalmilag heterogénnek mondható településen különböző csoportosulások is létrejöttek – hála az alkotmányosság helyreállításának –, kulturális, illetve politikai céllal. 1871-től létezett a Népkör, megalakult az iparos- és kereskedősegédek önképző és segélyegylete, 1878-ban pedig már irodalmi kört, valamint szerb olvasóegyletet is létrehozta Szabadkán. E kisebb-nagyobb szervezetek nem voltak hagyomány nélküliek, hiszen már 1840-ben is létezett a Polgári, illetve a Nemzeti Kaszinó. A város könyvtárát és múzeumát Iványi István történetíró alapította, aki a település máig meghatározó jelentőségű monográfiáját is megírta.¹⁴²

Az 1860-as évek elején megélhetési lehetőségeket kereső, még fiatal Kosztolányi Ágoston a fejlődésnek indult Szabadkára költözött, ahol rőfösüzletet nyitott.¹⁴³ „Színes pántlikát, csipkeholmit mért rőffel a parasztasszonyoknak. Megta-

nulta Amerikában, hogy semmiféle munka nem szégyen” – olvasható Kosztolányi-né könyvében.¹⁴⁴ Talán e vállalkozás maradványait találhatta meg az unoka, mikor kihúzkodta nagyapja szekrényének fiókjait: „Egy szekrényből, melynek fiókjai telis-tele vannak különféle színű gombolyaggal, zsineget, pamutot, cérnát húzok ki s szobáról-szobára haladva ezzel kötözöm össze a székeket, az asztalokat, úgy hogy az egész lakás egy tengeri kikötő képét mutatja, az árbócok közt feszülő kötélzetel”.¹⁴⁵ Ágoston nagyapa megvásárolta a Damjanich utca 2. szám alatti házat, melynek egyik felében az üzletet működtették, másik felében pedig laktak. Az építési engedélyt 1865-ben kérte, és még az évben meg is kapta. Ahogyan a kérelemben fogalmaz: „Alulírott szándékszik 1-ső körben 4u szám alatti ház telkére az ide két párban csatolt tervek szerint egy gazdasági épületet emeltetni, ami állni fog – 1 szobából – 1 kamrából – és két fészérből – az engedély elnyeréséért esedezik Szabadkán Máj 18-a 1865”.¹⁴⁶ E ház egyik szobájában látta meg bő két évtizeddel később a napvilágot Kosztolányi Dezső is. „A nagyanya, Kosztolányi Ágostonné Kádár Rozália emlékezetébe különösen az a részlet vésődött, hogy férjének »a magyaros főköttőkkel volt nagy sikere, abból lett ez a ház«.”¹⁴⁷

Időközben ugyanis – harminchárom éves korában – megnősült a nagyapa. 1858. május elsején elvette Kádár Rozáliát, Kádár József és Loósz Johanna lányát. A szertartás a szabadkai Szent Teréz templomban volt, ahol később Kosztolányi Dezsőt és testvéreit is megkeresztelték. A házassági dokumentumokban „nobile” megjelölést kapott Kosztolányi Ágoston, ami szintén a nemesi származást támasztaná alá.¹⁴⁸ „Menyasszonya sem volt már egészen fiatal. A házasságlevélben az olvasható, hogy 28 éves, de a másik nagymama, Brenner Józsefné, született Hofbauer Aurélia, – a Grószai, vagy ahogy a gyermekek a könnyebb kiejtés kedvéért nevezték, Krószai –, ha erre fordult a szó, mindenkinek szívesen megsúgta, hogy a Rozika már 32 éves is elmúlt, amikor férhöz ment a Gusztihoz.”¹⁴⁹ Mint Kosztolányi visszaemlékezéséből kiderül, már 1848-ban egymásra találtak – a Rozália ujján viselt ezüstgyűrűn is ez az évszám állt –, azonban a szabadságharc és az emigráció miatt csak tízesztendőnyi várakozást követően kelhettek egybe. „Sokszor kérdezgettem, hogy miképen várta. Erre ő nem tudott felelni. Most szobámban lóg berámázva egy himzése. Honvéd-sír, zöld gyöngyökből, fölötté valami zászlócska, rózsaszín gyöngyökből s alatta ez a honleányi szózat: »A bű sírba' hamvad, de nemzetem rózsaszín szalagja felette lebeg.« Ezt hímezgette a Bach-korszakban s így várta nagyapát. Aztán nagyapa hazajött, elvette feleségül. Mindezt ő sokkal egyszerűbben mesélte el nekem: »Vártam haza«” – emlékezik vissza alakjára az unoka.¹⁵⁰ Fiatalkoráról nem sokat tudunk, ám azt feltételezhetjük, hogy mind ő, mind a nagyapa erős egyéniségek lehettek, nem egyszer indulatosak is. Ahogyan Kosztolányi-né könyvében olvashatjuk: „mint Kosztolányi Ágostonék esetében, mind a ketten, a nő is, a férfi is harcos, erőszakos, indulatos volt. Kosztolányi Ágoston olykor felvont pisztollyal kergette körül az udvaron feleségét, a »szívós, horgaseszű és sasszemű«, hisztérikusan bájos Kádár Rozáliát.”¹⁵¹ Kosztolányi Dezső özvegyének munkájából megjelentek fejezetek a *Képes Vasárnap* című hetilapban is, több helyütt eltérő szöveggel, mint a kötetből ismert részletek. E közlés további adalékokkal gazdagítja a házaspár életének leírását: „Akkoriban még virágzott a grande hysterie is. Kosztolányi nagymama a gyakori ideggörcsök ellen örökösen gyógy-

szerrel, castoreummal és strophantussal élt. A morfiumot nem bírta szervezete.¹⁵² Hogy milyen nagymama volt Kádár Rozália, azt külön portréban is megörökítette Kosztolányi: ezüsthajú, törekeny, tiszta, szikár öregasszonyként ábrázolta, aki egész életében betegeskedett. Ünnepelesen elbúcsúzott a családtól, mikor rosszul lett fogta el, imádkozott, majd másnap újra teljes erőbedobással rendezgette petúniáit a kertben. „Családja Háromszék megyéből származott az Alföldre. [...] Megannyi régi varázsverset tudott a szemölcsök és a holttetemek elmulasztására, melyeken még a pogánykor íze érzett.”¹⁵³ Kádár Rozália 21 évvel élte túl férjét. 1916. február 18-án, egy pénteki napon, éjjel 2 órakor hunyt el.¹⁵⁴ Származását tiszteletben tartva, székely főkéntében, fekete csipkeruhában temették el.¹⁵⁵ A halála előtti évekre megkeseredett, nem tudott már járni, s a „vénség iránti gyűlöletét kiterjesztette mindenkire”.¹⁵⁶ Unokája alkotói pályafutása örömmel töltötte el. Első, nyomtatásban megjelent verseit imakönyvébe rejtette, s a tárgyakat, melyekhez Kosztolányi Dezső hozzáért, eltette emlékéül. Mindössze néhány ezüstforintot hagyott maga után, amelyeket – végrendelete értelmében – Dezső és két testvére, Mária és Árpád között egyenlően osztottak szét.

A rőfösüzlet nyitását követően Kosztolányi Ágoston a szabadkai Kereskedelmi és Iparbank pénztárosa lett, mely státuszára büszke volt a családi hagyomány. A Szabadkai Történeti Levéltár számos dokumentumot őriz egy helyi takarékpénztár föllállításával kapcsolatban. 1863. január 22-én a Magyar Királyi Helytartótanácshoz fordultak engedélyért a felállítandó egyesület választmányának tagjai, ám az ott fölsorolt nevek közt nem szerepelt Kosztolányi nagyapjáé.¹⁵⁷ Egy másik – 1868. március 1-jén kelt – folyamodvány szintén egy bank alapításának az engedélyezését kéri, ám „Kosztolányi Ágoston neve innen is hiányzik. De még ugyanebből az évből, 1868-ból van egy bankot kérvényező irat, pontosabban: »Népbank ügyében 1868. évi február 9-én kiküldött Bizottmány névjegyzéke.« Ez a Bizottmány 38 tagból áll, s köztük van Kosztolányi Ágoston is.”¹⁵⁸ Az alapszabályzatnál azonban sem a tisztikarban, sem a pénztáros megjelölésénél – „Szőreghy” – nem említik a nagyapát. A Takarékpénztár és Népbank végül 1869 márciusában kezdte meg működését, kezdeményezője Czorda Bódog volt, aki vagyonával a gimnáziumot is támogatta. Ha hihetünk Kiss Ferencnek s a levéltári forrásoknak – melyek egy része sajnos elkalldott –, akkor megállapíthatjuk, hogy Kosztolányi Dezső nagyapja szerényebb kereskedő lehetett a város előljáróihoz és a vagyonos réteghez képest. Szorgalmával és kitartásával lassan tagozódhatott csak be a megbecsült szabadkai kereskedők sorába. „Kosztolányi Ágoston szerény, de mégis tisztességes helyet vívott ki magának Szabadka kereskedelmi világában. Jó híret szabadságharcos múltja (a honvédegyesület egyik vezető tagja volt), nemesi származása és világlátottsága még csak öregbítette. Nagyobb vagyonra azonban nem tett szert, fiát, Árpádot, a költő édesapját, nem kis anyagi áldozatokkal juttatta tanári oklevélhez. A kiegyezés után hivatalnoki állást vállalt.”¹⁵⁹ Azzal kapcsolatban, hogy a későbbi Kereskedelmi és Iparbank – melynek alapszabályát a minisztérium 1872-ben hagyta jóvá – pénztárosa lett volna, nem találtunk bővebb információt, így elfogadjuk a családi hagyományban fennmaradt állítást. Tesszük ezt annál inkább, mert több helyütt „nyugalmozott bankpénztáros”-ként említik,¹⁶⁰ valamint a gyászjelentésében szintén ezt olvashatjuk: „A család részéről kiadott gyászjelentés így szól: Özv. Kosztolányi

Ágostonné szül. Kádár Róza úgy a maga, valamint fia és unokái nevében fájdalomtól megtört szívvel jelenti, hogy forrón szeretett férje Kosztolányi Ágoston a szabadkai kereskedelmi és iparbank nyug. pénztárosa, 1848/9-iki 27-ik honvéd zászlóaljbeli százados f. évi szeptember 27-ikén éjjel 11 és fél óraker hosszasan szenvedés után életének 72-ik, boldog házasságának 38[lik] évében megszűnt élni.¹⁶¹

Hogy Ágoston vajon politizált-e, arról csak sejtéseink lehetnek. Szabadka egyik legrangosabb urával, Törley Bálinttal baráti viszonyban voltak. Törley gazdálkodó volt, s harmadik fia volt az a Törley József, aki előbb a franciaországi Champagne fővárosában, Reims-ben, majd 1882-ben Budafokon alapította meg pezsgőgyárát. Kosztolányi Ágoston még fia – Árpád – keresztapjának is Bálintot kérte föl.¹⁶² Nevük együtt olvasható az *Észrevételek a szabadkai baloldal politikai hitvallásának programjára* címet viselő kiadványon, melynek előszavából megtudhatjuk: „A szabadkai baloldal pártszervező férfiai által közrebocsájtott programot három fő részből t. i. a bevezetés, az ohajtások eljádása és a zárszóból állónak vehetvén fel, észrevételeinket főképp e programrészre irányozzuk, előrebocsájtva azt, hogy nagy hangzatú szavak; ellen[tm]ondásos állítások; tények megtagadása vagy elferdítése; s kaczerkódó ígéretekben a program egy része sem szűkölködik. [...] Mi emlékeztetjük polgártársainkat: hogy ne tegyenek, mint a mesebeli eb mely a szájában tartott húskonczot, annak a folyóban visszatükröző s nagyobbnak látszó árnyékáért a vízbe dobta. Észrevételeinket pedig Deák szavaival zárjuk be: kocz-káztassunk mindent a haza javáért, de a hazát ne kocz-káztassuk semmiért, – és – jobban szeretjük a hazát, mint gyűlöljük annak elleneit!”¹⁶³ Az aláírók – köztük Kosztolányi Ágoston és Törley Bálint – a Deák-párt nevében teszik közzé gondolatukat, 1868. december 30-i, szabadkai keltezéssel. A politikai szabadságjogok helyreállításával lehetővé vált a pártok megalakítása is, s életbe léptek a polgári jogok: a gyülekezési és az egyesülési szabadság. Iványi István monográfiájában a politika és a város társadalmi életének későbbi összefonódásairól is lerántja a leplet: „azon körülményt is kell számítanunk, hogy társadalmi életünk nagyon is a helyi politikai viszonyok által, az egymással már évtizedek óta versengő családok ellen- és rokonszenve és a helyi pártviszonyok által van befolyásolva és föltételezve”.¹⁶⁴ A kiegyezést követően – 1871-ben – Szabadkán is megalakult a Deák-kör és a Népkör. Mukics János és hívei lettek a népköriek, s jelentős részben maguk mellé állították a helyi értelmiséget is. Deák Ferenc 1876-os halálát követően – miután a Kormánypárt Szabadelví párttá vált – a szabadkai Deákkörből szintén Szabadelví párt köre lett. Míg országszerte egyesült a korábban ellenséges két párt, Szabadkán ez nem sikerült. Mukics is lemondott – időközben polgármesterré választották –, s ezzel a Népkör is elveszítette politikai befolyását. Két új társulat jött azonban létre: a Polgári olvasóköri és a Pucska kaszinó. Ezekben már a bunyevác lakosság is szerepet vállalt. Idővel bejutottak a Városházára, s ők lettek a politikai játszómák letéteményesei. Kosztolányi Ágoston esetleges politikai szerepléséről nem találtunk adatokat. Azt azonban tudjuk, hogy élénk társadalmi életet élt. Nemcsak Törleyvel barátkozott a befolyásosabb polgárok közül, hanem összejárt például Jámbor Pál íróval is, aki a főgimnázium igazgatója volt egy időben, s Hiador álneven publikálta írásait. Egyik leveléből – melyet Ágoston már egyetemista fiának, Berlinbe írt – kiderül, hogy gyakori vendég lehetett a Jámbor-háznál:

„Ma délután fekete kávéra vagyok hivatalos Jámbor Pálhoz neve napja alkalmából”.¹⁶⁵ Ezenkívül előszeretettel járt színházba, gőzfürdőbe, s még szerb karácsonyokra is meghívták.¹⁶⁶ Amikor unokája megszületik, már régóta megbecsült polgára a városnak. „A szabadkai szólás szerint »agyas-fejes«, derékszép, mindenkinél magasabb, piros arcú, nefelejtsek-szemű, csigás-hajú férfi, a címerét elvető, földnélküli forradalmár türelmetlenül várta a nevét, családfáját fenntartó fiú unokát” – olvasható Kosztolányi Dezsőné jellemzése apósáról.¹⁶⁷

(folytatjuk)

JEGYZETEK

78. Servus humillimus: latin kifejezés, jelentése: alázatos szolgálója.

79. Kosztolányi Dezső: Daliás nagyapám, in Kosztolányi, 1933a, i. m., 176.

80. Kosztolányi Ágoston testvérei voltak: Mária-Éva (sz. Topolya, 1821. febr. 29.), Pál (sz. Topolya, 1823. jan. 24.), Bálint (sz. Topolya, 1828. febr. 4., megh. 1828. márc. 18.), József-Balázs (sz. Topolya, 1830. febr. 3., megh. 1831. jan. 2.), András-Alajos (sz. Topolya, 1831. nov. 29., megh. 1833. okt. 2.). Az adatok forrása: Kiss, 1985, i. m., 219.

81. Lásd a 10-es jegyzetet.

82. Kiss, 1985, i. m., 219.

83. Kosztolányi Dezsőné életrajzi könyvében szintén Topolya szerepel a nagyapa születési helyeként, azonban a *Képes Vasárnap*ban megjelent korábbi változatban – az özvegy periodikumokban is közölte a fejezeteket – még Csantavér. „Császári kegyelemmel juthatott haza szülőfalujába, Csantavérre.” – Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső. A költő feleségének emlékirata, *Képes Vasárnap*, II. évf. 13. sz., 1938. márc. 27., 5.

84. Lásd erről bővebben: Virág, 1922c, i. m.

85. Az adatért és a bejegyzés fölveteléért ezúton mondok köszönetet Virág Gábornak, aki tanulmányai megküldött kézírataival is segítette munkámat.

86. Baich József született 1794-ben. A Szegei Lyceumba járt iskolába, majd Kalocsán hallgatott teológiát. 1859 decemberében hunyt el, Szabadkán. Az adatok forrása: a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár honlapja – <http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/kfII1cb> A honlapra Takács László hívta föl a figyelmet.

87. SzTL, F. 451., – K–2, Csantavéri anyakönyv/2. A magyar fordítást Virág Gábor tanulmányából idéztem, lásd: Virág, 1922c, i. m. Az eredeti, latin szöveg a következő: „Anno 1824 die 21 Augusti] Ego Josephus Baich Capellanus Csantaviriensis baptizavi infantem natum ea die e legitimis Coniugibus d[omino] Iovanne Kosztolányi de eadem et d[omino] Veronica Filaczy Parochianis Csantaviriensibus imposito ei nomine Augustini levante A R[everend(issim)o] d[omino] Simone Sebedics Parocho Csantaviriensi”. A latin nyelvű kézirat betűhű átírását, valamint a magyar fordítás lektorálását Takács László végezte.

88. Sebedics Simonról lásd: Virág, 1922c, i. m., illetve a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár honlapját: <http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/sebedics-simon>

89. Kosztolányi Anna ifj. Kosztolányi János, azaz a dédapa testvére volt.

90. A cikkben javítva: tanító.

91. Virág, 1922c, i. m.

92. Krstić, Boško: Szabadka. Látkép, Szabadka: [kiadó nélkül], 2006, 9.

93. „37. Kosztolányi Ágoston színész – főhadnagy.” – [Biró Ede]: Három világrészben. Biró Ede honvéd-őrnagy emigrációs naplója, 1848–49. *Történelmi Lapok*, VII. évf. 2. sz., 1898. jan., 13.

94. Kalapis Zoltán: Életrajzi kalauz, 2. köt., Újvidék: Forum, 2002, 545.

95. Bona Gábor: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban I., Budapest: Heraldika Kiadó, 2008, 582.

96. Az adatok forrása: Bona, 2008, i. m., 583. Korábbi adattár, melyben Kosztolányi Ágoston és Károly szintén szerepelnek: Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai, Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1988, 332–333.

97. Kosztolányi írja nagyapjáról: „Micsoda kitüntetés itt ebédelni, főképp[er] aludni a széles kereveten s hallgatni, amint Petőfi Sándorról beszél, aki őrnagy volt Bem hadosztályában, ahol ő százados volt.” – Kosztolányi Dezső: Daliás nagyapám, in Kosztolányi, [1933], i. m., 177.

98. „Honvédszázados volt ő a magyar nemzet 48/49-es forradalmában. Alig volt oly hideg tél, mint 49 tele. Minden elfagyott, a gazda kétségbeesetten tekintett a jövőbe, hát még a szegény honvéd, mikor rajta egy szál kabáton kívül nem volt más, csak néha-néha tettek szert egy kis melegebb ruhára, mikor a holt muszkákról lehúzogatták a meleg csizmákat. Rendesen szabad ég alatt aludtak, nagy dolog volt fedél alatt! Hogy, hogy nem, egyszer fedél alá jutottak. Nagyatyám fáradt lévén, elaludt az ágyban, reggel korán rivallt a kürt, menni kell. Gyorsan felugrik, kengyelbe teszi lábát: rajta! Fuss szegény magyar, nyakunkon a muszka, még ez a kis egérutad van! Már elhagyták a falut, mikor nagyatyám tapogatózni kezd... nincs nála a tábori táská, melyben több ezer forint volt, fontos irományok: ott hagyta az ágyban, melyben aludt, vánkosa alá rejtette. S az erős, bátor ember most megremegett. Nem az életét féltette, hanem a becsületét. Herko a generálisnak jó embere volt: két huszárt adott melléje, segítse őket az Isten. Ha akkor az oroszokkal találkoztak volna! De nem találkoztak. Jól ügettek a kis lovak. Berohant nagyatyám, ott feketéllett a fehér vánkoson a táská, fogja, kiragadta, kengyelbe lábát, vissza. Ez volt életének legkínosabb pillanata. Ha a muszkák jönnének, el volt határozva, főbe lövi magát! Már a falu végén lehetek, midőn kúrthang ütötte meg fülét. A muszkák jöttek. Megsarkantyúzta tajtékzó lovát, s pár perc múlva ott állt a tábornok előtt. A tábornok szeme közé nézett, megveregette vállát, s így szólt:

– Jól van, fiam!

Ilyen idők voltak akkor!” – Kosztolányi Dezső naplója, 1900. dec. 8., in Kosztolányi, 1998, i. m., 780.

99. Lásd a 10-es jegyzetet.

100. Kosztolányi Dezső: Daliás nagyapám, in Kosztolányi, 1933a, i. m., 178–179.

101. Veress Sándorról az alábbiakat tudhatjuk meg, Beke György tanulmánya alapján: „Puchner osztrák parancsnok Havasalföldre menekülése után Bem tábornok a bihari 27. zászlóaljra bízta – egy másik zászlóaljjal együtt – a határszél, jelesen Orsova őrzését. A huszonheteseknél szolgált Veress Sándor hadnagy. 1849 augusztusában, a világosi fegyvertörés és rövid csatározás után kénytelenek Olteniába, majd onnan a török kézen lévő bolgár földre menekülni. [...] Bem seregének katonájaként harcolt végig, a nagy lengyel tábornokkal indult el a bujdosásba. [...] Veress Sándor útja már a bulgáriai Sumlán – a mai Sumenben – elvált a magyar emigrációtól, Kossuth Lajos körétől, noha mindvégig hozzájuk tartozónak érzi magát. [...] Három évtizeddel az események után írja meg élményeit.” – Beke György: Veress Sándor, a Kossuth-emigráció Mikes Kelemenje, in Beke Albert et al. (szerk.): *Sokágú életfa. Emlékkönyv a 80 éves Szűz Rezső tiszteletére*, Budapest: Magyar Mundus Egyetemi Kiadó, 1995, 214–216.

102. Veress Sándor: A magyar emigratio a keleten, I. köt., Budapest: Athenaeum, 1878, 14–15.

103. Veress, 1878, i. m., 60.

104. Veress, 1878, i. m. 78.

105. Kosztolányi Dezső: Daliás nagyapám, in Kosztolányi, 1933a, i. m., 178–179.

106. Veress, 1878, i. m., 189–190.

107. Dancs Lajos: Töredékek tiz éves emigrationalis élményeimből, Nagy-Szóllós: Székely Simon kiadása, 1890, 20.

108. Czupy György: Zágonyi Károly őrnagy 2. Az amerikai polgárháború magyar hőse, *HetedHét-batár*, XIII. évf. 3. sz., 2009. május–június, 20.

109. „Két héttel megérkezésük után a dalárda tagjai: Harczy Gábor, Grossinger Károly, Szabó Sámuel, Mócs József, Hrabovszky Lajos, Kosztolányi Ágoston, Körmendy Lajos, Kis Károly, Menyhárdt János, Czapkay Imre, Zágonyi Károly” – Czupy, 2009, i. m.

110. Madame Luigia Busetti – aki az esten az első műsorszámot énekelte – férje. Az énekesnőt Vera Brodsky Lawrence „veteran prima donna assoluta”-ként (idős abszolút primadonna) említi könyvében. (Lásd: Brodsky, Lawrence Vera: *Strong on Music: The New York Scene in the Days of George Templeton Strong*. Vol. 2: *Reverberations, 1850–1856*, Chicago: University of Chicago Press, 1995, 196.) A Signor Busattira és Luigia Busattira vonatkozó adatokért ezúton mondok köszönetet Szegedy-Maszácz Mihálynak és Csorba Lászlónak.

111. Dancs, 1890, i. m., 29, 31.

Dancs a műsort is részletesen ismerteti. A magyar emigránsokra vonatkozó adatok: „Hungarian Vocalists et Exiles. Twelve in number, who have met with immense Succes[s] and applause at their first

appearance, at Castal Garden, at Signora Vietti's Benefit, who will execute several of their National Arts. In full Military Costume. [...] Part I. 1. General Bem March (hát fiaim, ti vitéz nevetek) by the Hungarian vocalist. [...] 4. Volks Lied (mi füstölög ott a síkon, távolban) by the Hungarian vocalist. [...] Part II. 1. Sieges Lied (Song of Victory) hajtogassuk a kancsókat, by the Hungarian vocalist. [...] Estve jött a parancsolat, sung by Gabriel Harczy. The whole under the direction of sig. BUSATTI." Az angol szöveg magyar fordítása [az első két mondat Dancstól, a többi tőlem – A. Zs.]: „Magyar énekesek és menekültek, számszerint tizenketten, kik első fellépésük alkalmával a Castle Garden színházban, a Signora Vietti jutalomjátékában, nagy sikert s tapsokat arattak. Teljes katonai díszben. [...] Bem tábornok induló[ja] (hát fiaim, ti vitéz nevetek) a magyar énekesek előadásában [...] népdalok (mi füstölög ott a síkon, távolban) a magyar énekesek előadásában [...] Győzelmi dalok hajtogassuk a kancsókat, a magyar énekesek előadásában [...] Estve jött a parancsolat, Harczy Gábor előadásában. Az egész műsor BUSATTI úr vezényletével." Ugyanez a szöveg (helyenként írásmódbeli eltéréssel) megjelent a *The Sun* című periodikumban is. (Megtalálható az alábbi címen: https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:BvVOw4U_rBgl:fultonhistory.com/newspaper%25209/New%2520York%2520NY%2520Sun/New%2520York%2520NY%2520Sun%25201851%2520Jul-Oct%25201855%2520%2520Grayscale/New%2520York%2520NY%2520Sun%25201851%2520Jul-Oct%25201855%2520%2520Grayscale%2520%2520244.pdf+luigja+busatti+new+york&hl=hu&gl=hu&pid=bl&srcid=ADGEEsg3MfRy2VaDALSoMY8OBqs0kZWjjQxbzCyKf8pbpD6iIugjm39aKfWfpdUF8VMDgrJ4vmin9bHYBDn4JaHXSXvMSN7KWm3FTqcQWEJEnozwEOfdecFVWgf-cgE6iloDxXk8-D6&sig=AHIEtbQqULKcVCC176q7jxl0yccHXMHwlg) Utóbbi adatra szintén Szegedy-Maszák Mihály és Csorba László hívták föl a figyelmemet.

112. Dancs, 1890, i. m., 34.

113. Dancs, 1890, i. m., 34.

114. „Édes Dancs pajtásom! [...] Kosztolányit tisztelem, Isten veled, kívánja a te barátod Harczy.” – Idézi: Dancs, 1890, i. m., 35.

115. „Kossuthal megjárta Törökországot, Amerikát. Könyvtárosa volt az emigránsoknak.” – Kosztolányiné, 1938, i. m., 9.

116. „Kossuthal megjárta Törökországot, majd az Amerikai Egyesült Államokba került, ahol egyebek között az emigránsok könyvtárosa volt.” – Kalapis, 2002, i. m., 545.

117. Kosztolányi Dezső: Daliás nagyapám, in Kosztolányi, 1933a, i. m., 177–178.

118. Kosztolányi Dezső naplója, 1900. dec. 20., in Kosztolányi, 1998, i. m., 783.

119. Berényi Zsuzsa: A Kossuth-emigráció és a szabadkőművesség, in Csihák György (szerk.): *A honfoglalás és az 1848–1849-es magyarországi polgári forradalom és szabadságharc évfordulójára*, Budapest – Zürich: A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Kiadványa, 2001, 261.

120. Berényi, 2001, i. m., 269.

121. Kosztolányi Dezső: Daliás nagyapám, in Kosztolányi, 1933a, i. m., 179.

122. „Ő a dívánon heverész s könyvet olvas, az »Irataim az emigrációból« újonnan érkezett kötetét.” – Kosztolányi Dezső: Daliás nagyapám, in Kosztolányi, 1933a, i. m., 177.

123. Kosztolányi Dezső naplója, 1900. dec. 20., in Kosztolányi, 1998, i. m., 783.

124. Kosztka néven mindössze Kosztka Károlyról találtunk adatokat, aki mérnök, feltaláló, 48-as honvéd tüzérszázados volt, s 1814-től 1887-ig élt. A régi nemesi család sarja Szentesen halt meg, és a festőművész, Csontváry Kosztka Tivadar az ő unokaöccse lehetett: „Csontváry gyermekkorában minden bizonnal több ízben időzhetett nagybátyjánál, Kosztka Károlynál” – Ibos Éva: Víz és tűz. Kosztka tények – Csontváry legendák, *Tiszatáj*, 2011/dec., 128. Kosztka Károly azonban az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot követően nem kényszerült emigrációba, mert az Államépítészeti Hivatal alkalmazásába került. Bővebben lásd: Labádi Lajos: Elfeledett 48-as tüzérszázados – 120 éve hunyt el Kosztka Károly, *Szentesi Élet*, 2007. febr. 23., 2.

125. Az első levél teljes szövege, Dancs Lajos közlése alapján:

„Hamburg, 25-ik június, 1857.

Kedves barátom Dancs!

Végre valahára nehéz dolgaimat bevégezvén, útlevelem aláírva, melynek néhány percz óta birtokában vagyok, hamburgi váltómat pénzzé tévén, melyen 7 frotot kelle vesztenem, ma esteli 11 órakor induló vonattal szándékom Berlinbe indulni, onnan Leipzig-, Dresda-, Prága-, Bécsbe, ez utóbbi városban pár napot akarok tölteni. Pestre megérkezvén, igyekezni fogok titeket kedves barátaim a történetkről tudósítani. Azonban megjegyzem, hogy én semmi kellemetlenségtől nem tarthatok, mivel útlevelem

egészen rendben van, csak az van rendkívülieg benne megemlítve, hogy én amnestiozva és eszerint politikai menekült vagyok. Azonban minden félreértés mellőzése végett – s nehogy arra a gondolatra jöjjetek: hisz csak Hamburgba kell jönni s mindjárt lesz útlevél – szükségesnek tartom azon nehézségeket elősorolni, melyeken keresztül mentem, mindamellett, hogy nevem s vele amnestiám már május 18-ikán az itteni újságokban ki volt hirdetve, melyre az itteni követségnél hiába igyekeztem hivatkozni, be kellett először bizonyítanom, hogy én az a Kosztolányi vagyok, mit szerencsémre az itteni tartózkodó honfitársaim, az öreg Balogh János és fiatal Ujházy Tivadar bizonyítottak; másodsor Amerikából magammal hozott certificat valóságán úgy látszik nem kételkedtek, de előbb mégis Bécsbe írtak, nekem pedig itt várakoznom kellett, míg végre a dolgot setlirozták. Most azonban minden nehézségeken túl estem. Következő lépések megtételét ajánlom, mellyel sok apró kellemetlenségnek végét vethetitek. 1-ször. Folyamodnotok kell az amnestiáért, anélkül hazamenni senkinek sem lehet, megjegyzendő, amerikai passussal csak baja gyűl meg a menekült embernek; itt van Ujházy, ki mint amerikai polgár kellő útlevéllel ellátva ideérkezvén, magát az itteni amerikai konsulnál jelentette és passussa vidimálása helyett azt nyerte a híres yanke konsultól, hogy inkább forduljon az osztrák követséghez és ott eszközölje azt, mit neki lett volna kutyakötelessége teljesíteni. Mit tehetett egyebet szegény Ujházyunk, folyamodását kénytelen volt benyújtani és itt az engedélyt bevárni, mely talán – és igen valószínű – hónapokba fog kerülni. Az öreg Balogh szinte folyamodott ezelőtt 4 hónappal, de fájdalom, sem engedelem, sem tagadó válasz mindekkorig nem érkezett. Az öreg igen megijodott, álhatat – jó feketét – festett kör-, rövidre nyírbaált szakált visel, humorára nézve a régi, televan beszéddel, egész őszinteséggel elbeszélte kalandjait, emigrationalis életét, melyről, ha közöttetek lehetnék édes szeretett pajtásaim, legalább is egy hétig lenne újabbnál újabb tárgy a beszédre, mint rendszeren az olyan egyének s egyéniségekről igen tágas s érdekes a beszéd tere, kik Európában, mint gentlemanok egy dame cent biztos jövedelem nélkül 8 éven át tudnak hatolni.

És most barátim, miután az idő rövid, tovább kedvesim veletek nem beszélgethetek, hanem mint már említtem, ezentúl gyakrabban tehetem azt; addig is Isten áldjon meg benneteket szeretett pajtásaim, engedje az ég, hogy óhajtasaitok mielőbb teljesejék, testvéri tárt karokkal ölelhesselek. Kedves Dancs barátom, légy szíves következő barátainak őszinte üdvözlétem mellett szeretetemet adni át, különösen pedig Nagy Imre édes barátomnak, Kauser, Kosztká, Szabó Dezső barátaimat szívemből köszöntöm, továbbá megkülönböztetett tiszteletemet küldöm Asboth ezredes úrnak. Házmán, Kovács, szeretett nejének pedig kezeit csókolom. Bakacs barátomnak pedig írd meg, ha testvéreivel összejövök, köszönteni fogom nevében; ötödik veled s veled kedves édes szeretett barátaim, ezerszer csókol a te és ti holtig barátotok

Kosztolányi.”

Részlet a második levélből, szintén Dancs Lajos közlése alapján:

„Pest, november hó 9. 1857-ről

Ha emlékezetem nem csal, Hamburgból irt soraimból megtudhatád a napot is, melyben Pestre érkezém, hová csakugyan szerencsésen minden, de hogy kifejezésemnek félremagyarázhatatlan értelmet adhassak, ismétlem, hogy legkisebb baj, akadály, vagy nehézség, kellemetlenség nélkül a fővárosban úgy, mint később szülte földemre, onnan az ország több megyéiben keresztül-kasul utaztam, tetszésem szerint napokig, némely helyeken hetekig is tartózkodtam, anélkül, hogy valakinek eszébe jutott volna parányisággommal bíbelődni, jelenleg ép úgy nem bajlódnak az effélékkel, mint hajdan a mi időnkben nem bíbelődtek azzal. Ezen hiteles adatomból meg vagyok győződve, azon tanúságot fogjátok magatoknak levonni, miszerint az ördög mégsem olyan fekete, mint a mennyire azt sokan festeni szeretik. Édes Lajosom! Mi, kik a világ nagy városait majd mind bebarangoltuk s azonfelül mint praktikus egyének, mint ítések bátran kiállhatunk a síkra, ennél fogva én véleményemet határozottan kimondom, hogy Pestnek nincsen párja a föld hátán, a mit csak az ember egy városban kereshet, azt itt feltalálhatja, azzal a különbséggel, hogy az élvezet legalább egy harmadával jobb és olcsóbb, mint a világ bármely városában, de élvezik is benne az emberek. Itt úgy látszik, az emberek mindenből élvez akarnak kipréselni, míg ellenben nálatok a hideg számító yanke-k mindenből csak hasznot. Olcsóságról szóltam, nem lesz érdektelen, ha a mostani élelmi árakkal bővebben megismertettek, azért ide írok egy rendes étlap árjegyzetét, mely következő: 1 leves 2 kr., marhahús 8 kr., főzelék 7 kr., tésztás étel 8 kr., sülték 10–12 kr., egy halbseitl 2 kr. A patikárus, vagy Sárközi bandája confect helyett megteszi a magáét sat. sat. Ezek után édes kedves barátim, minden testi s lelki jókat kívánok nektek mindnyájatoknak, kívánom, hogy oly megelégedettek s lelkinyugodtak legyetek, mint én vagyok,

mióta imádtok hazám földén vagyok s addig is, míg viszont találkozánk, képzeletben ölel téged őszinte barátod,

Gusztí.” – Dancs, 1890, i. m., 73–75, 75–76.

126. Vuletin, Milivoj: Topolya az 1848–1918 közötti időszakban, in Harkai Imre (szerk.): *Topolya monográfiája 1750–1945*, Újvidék: Dániel Print, 2001, 63.

127. „A Szerb Vajdaság kora – az ún. Bach-korszak – merev központosítású bürokratikus rendszer volt. A hivatalokban a német nyelv dominált, valamint az alacsony műveltségű és megvesztegethető idegen hivatalnokok intézkedései tartották rémületben a lakosságot. Vajdaság tehát csak a nevében volt szerb, hiszen német volt a hivatalos nyelv. A lakosság szerb, magyar, román és bunyevác nyelven is fordulhatott kérelmével a hatósághoz, ennek ellenére e rendszer távolról sem teljesítette az elvárásokat, a nyugalmas életet. A kegyetlen robotolás és adóztatás, a rablógazdálkodás és betyárkodás, a katonáskodás félelemmel töltött el mindenkit.” – Magyar László: *Szabadka képes történelme*, Szabadka: Írókőzösség, 2004, 98.

128. Vuletin, 2001, i. m., 63.

129. Idézi: Vuletin, 2001, i. m., 66.

130. Még előtte, 1844-ben megnyílt Bittermann Károly könyvnyomdája, ami szintén komoly előrelépésként értékelhető. 1853-ban pedig annak a Leo Oblath-nak a könyv-, zene- és műkereskedése nyílik meg, aki 1854-ben kölcsönkönyvtárat is létesített. Az adatok forrása: Magyar, 2004. i. m., 104.

131. „Az első követ 1878. április 29-én tették le Manojlovics György háza elé.” – Faár Tamara: *Szabadka a XIX–XX. század fordulóján*, in Farkas Zsuzsa (szerk.): *Lifka 1880–1952. Adalékok Lifka Sándor életművéhez*, Szabadka: Életjel, 2009, 41.

132. Magyar László: *Szabadka rövid története 1918-ig*, in *Tovattűnő évszázadok. Helytörténeti írások 1391–1918. Iratváltató III.*, Szabadka: Életjel, 2002, 18.

133. Faár, 2009, i. m., 43–45.

134. Polozsáj: aki az ünnepek alatt – helyettesítve a házigazdát – szórakoztatta a vendégeket, s mindegyikkel versenyt evett-ivott.

135. Faár, 2009, i. m., 47.

136. Magyar, 2002, i. m., 19.

137. Magyar, 2002, i. m., 19. *A Pallas nagy lexikona* az alábbi adatokat hozza: „Lakosainak száma gyorsan emelkedik: 1850. még csak 48,126 volt, 1869. már 56,323, 1881-ben 61,367 és 1890-ben 72,737-re emelkedett (kivülük 789 katonára)” – *A Pallas nagy lexikona*, XV. köt., Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1897, 322.

138. Magyar, 2004, i. m., 114.

139. Az adatok forrása: Faár, 2009, i. m., 37–39.

140. *A Pallas nagy lexikona*, XV. köt., Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1897, 322.

141. Faár, 2009, i. m., 39.

142. Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története*, I–II. köt., Szabadka: Bittermann József Könyvnyomdájából, 1892.

143. Kiss Ferenc kutatásai alapján tudjuk, hogy 1861-ben már a városban van Kosztolányi Ágoston, 1863-tól pedig kereskedőként is jegyzik: „1863-ban már kereskedő, mert a Közigazgatási és Közgazdasági tárgyak c. mutatóban be van jegyezve egy irat ilyen címmel: Kosztolányi Ágoston kereskedőnek 1750 XSOS számlája. (1863/255.) Az irat nincs a helyén. – 1863-ból még egy irat is jelzi a nagyapa jelenlétét: »1861. okt. 31-én Kádár József örököse, Kosztolányi Ágoston kifizeti a Kádár József részéről esedékes összeget a Városi Kórház pénztárába, s erről nyugtát kér.« (SZTL 1863/5218)”. – Kiss, 1985, i. m., 221.

A nevezett iratok 2012-ben, kutatásom idején nem voltak a helyükön.

144. Kosztolányiné, 1938, i. m., 9.

145. Kosztolányi Dezső: Daliás nagyapám, in Kosztolányi, 1933a, i. m., 178.

146. Az eredetileg az SZTL-ben őrzött, 1865/2527 jelzettel bíró dokumentum kutatásom idején – 2012 őszén – nem volt a helyén. Így másodlagos forrásból közöltem a szöveget. Kiss Ferenc még az alábbiakról tudósít az irattal kapcsolatban: „A mellékelt terv gondos munka, több nézőpontból s metszetben ábrázolja az épületet. A homlokzat, az udvar felől, oldalnézetben, külön az alap, külön a tető rajzát is adja. – A két fészerről kitetszik, hogy szalmafészernek készül. [...] az írás karakteres, intelligens kézre vall, az aláírásból ítélve Kosztolányi Ágostoné.” – Kiss, 1985, i. m., 221.

147. Kalapis, 2002, i. m., 545.

148. Egyedüli forrásunk e helyütt Kosztolányi Dezsőné életrajzi könyve, aki az alábbiakat írja: „1858. május 1-én ugyancsak a szabadkai Szent Teréz-templomban kelt egybe nobile Johannes Kosztolányi és nobile Veronika Filáczy fia, Augustus Kosztolányi, Josephus Kádár és Johanna Loosz leányával Rosalia Kádárral.” – Kosztolányiné, 1938, i. m., 9.
149. Kosztolányiné, 1938, i. m., 9.
150. Kosztolányi Dezső: Ezüsthajú, szikár nagyanyám, in Kosztolányi, 1933a, i. m., 186–187.
151. Kosztolányiné, 1938, i. m., 14.
152. Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső. A költő feleségének emlékirata, *Képes Vasárnap*, II. évf. 13. sz., 1938. márc. 27., 7.
153. Kosztolányi Dezső: Ezüsthajú, szikár nagyanyám, in Kosztolányi, 1933a, i. m., 186.
154. Gyász hirdetésének szövege a következő: „Kosztolányi Árpád főgimnáziumi igazgató, mélységes fájdalommal jelenti, hogy özvegy Kosztolányi Ágostonné Kádár Róza folyó évi február 18-án, pénteken, éjjel 2 órakerészt után az Urban csendesen elhunyt. Az áldott emlékezetű anyának, nagyanyának és dédanyának e földi életből való elköltözését siratják még egyetlen fián kívül menyje: Kosztolányi Árpádné Brenner Eulália, unokái: Kosztolányi Dezső, feleségével: Harnos Ilonával, dr. Kosztolányi Árpád és Kosztolányi Mariska, dédunokája: Kosztolányi Ádámka, valamint rokonai és ismerősei. Lelke üdvéért az engesztelő szentmise-áldozat folyó évi február 19-én d. e. 11 órakerészt a szent Teréziáról nevezett plébániatemplomban fog a mindenk Urának bemutatni. Örökös nyugalomhelyére a főgimnáziumi épületben levő igazgatói lakásból folyó évi február 19-én, szombaton, délután 4 órakerészt kísérik az ugynevezett bajai temetőben levő családi sírboltba. Szabadka, 1916. február 18. Az örök világhosszág fényeskedjék neki! A gyászoló család a boldogult akarata szerint a ravatalra koszorúkat nem helyez.” – MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/50.
155. „Koporsóban itt fektet nagyanyám, székely főkotóban, fekete csipkeruhában, magyar asszony.” – Kosztolányi Dezső: Napló 1933–1934, in Kosztolányi, 1998, i. m., 854.
156. Kosztolányi Dezső: Ezüsthajú, szikár nagyanyám, in Kosztolányi, 1933a, i. m., 187.
157. Lásd bővebben: Kiss, 1985, i. m., 221.
158. Kiss, 1985, i. m., 222. – Az adott jelzet alatt az SZTL-ben nem volt semmilyen dokumentum, kutatásom idején, 2012 őszén.
159. Kalapis, 2002, i. m., 545.
160. „Később ő lett a Kereskedelmi és Iparbank pénztárosa.” – Kosztolányiné, 1938, i. m., 9.
161. [Szerző nélkül]: Fogynak a névtelen hősök, *Bácskai Ellenőr*, XVI. évf. 78. sz., 1895. szept. 29., 3. Más lapok gyász hirdetéseiben is szerepel a titulus: „Kosztolányi Ágoston, banktisztviselő tegnap hajnalban megszűnt élni.” – *Szabadka és Vidéke*, II. évf. 39. sz., 1895. szept. 29., [4.] ÉS: „Kosztolányi Ágoston, a szabadkai kereskedelmi és iparbank nyug. pénztárnoka” – *Bácska*, XVIII. évf. 77. sz., 1895. okt. 1., [5.]
162. Szintén Törley segített akkor is, amikor Kosztolányi Árpád, berlini egyetemistaként, nem rendelkezett megfelelő útiokmányokkal. Ezzel kapcsolatban egy levele is fennmaradt, melyet már Árpádnak írt, „Kedves Köröszt fiam Árpád!” megszólítással. Törley Bálint levele id. Kosztolányi Árpádhoz, Budapest, 1879. okt. 26., MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/51.
163. [Szerző nélkül]: Észrevételek a szabadkai baloldal politikai hitvallásának programjára, Szabadka: Bittermann Károly, 1869, 2–3.
164. Iványi István: Szabadka szabad királyi város története, II. köt., Szabadka: Bittermann József Könyvnyomdája, 1892, 536.
165. Kosztolányi Ágoston levele fiához, id. Kosztolányi Árpádhoz, Szabadka, 1879. dec. 27., MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/37.
166. Kosztolányi Ágoston levele fiához, id. Kosztolányi Árpádhoz, Szabadka, 1880. jan. 9., MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/38. A levélből kiderül, hogy a pohárköszöntőben még fia, Árpád nevét is említették azon a szerb karácsonyon.
167. Kosztolányiné, 1938, i. m., 10.